

Prof. dr hab. Marek Barański

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Recenzja pracy doktorskiej Pana mgr. Jacka Bajera pt. *Strategie i taktyki polityczne ruchów opozycyjnych w procesie zmiany systemowej w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech w latach osiemdziesiątych XX wieku.*

Promotor

Prof. dr hab. Sylwester Wróbel

Rozprawę doktorską przygotowaną przez Pana Magistra Jacka Bajera oceniam bardzo wysoko. Stanowi w treści i ujęciu oryginalne rozwiązanie sprecyzowanego problemu naukowego, wykazując przy tym wysoką wiedzę teoretyczną Doktoranta. Praca wskazuje na umiejętność samodzielnego prowadzenia badań w niżej wymienionych obszarach. W związku z powyższym wnioskuję o dopuszczenie Pana mgr. Jacka Bajera do dalszych etapów w przewodzie doktorskim.

Przemiany demokratyczne w europejskich państwach komunistycznych były jednym z najbardziej istotnych procesów politycznych i społecznych. Reformy systemu komunistycznego wydawały się już w połowie lat osiemdziesiątych XX wieku czymś nieuchronnym, ale tempo tych przemian było niezwykle zarówno dla obserwatorów, jak i uczestników tamtych wydarzeń. Uświadamia to refleksja Vaclava Havla, który tak ją sformułował po latach: *Przed dwudziestu laty czechosłowacka kula śniegu – jaką stanowiła listopadowa masakra studentów – zamieniła się w lawinę. I nagle cały system totalitarny runął jak domek z kart. Przyczyniło się do tego wiele elementów – od głębokiego kryzysu wewnętrznego reżimu, poprzez wydarzenia w sąsiednich krajach, aż po sprzyjającą sytuację międzynarodową. Mimo to dziwiliśmy się, jak szybko i relatywnie łatwo wszystko poszło. Dziwili się nie tylko zachodni dziennikarze, ale i my sami. Nie spodziewaliśmy się, że zmiany nadejdą tak szybko i że tak gładko pójdą. Okazało się, że dysydenci nie byli wcale lepiej przygotowani niż zachodni dziennikarze i politologowie. My także nie potrafiliśmy właściwie ocenić sytuacji, nie widzieliśmy i nie rozumieliśmy ukrytych ruchów zarówno w sferze władzy, jak i w społeczeństwie, więc nie byliśmy w stanie przewidzieć ich konsekwencji. Staraliśmy się zachowywać jak wolni ludzie, mówić prawdę i dawać świadectwo sytuacji w naszym kraju, ale nie pragnęliśmy władzy. W ogóle nie przyszło nam do głowy, że to właśnie my – którzy traktowaliśmy siebie najwyżej jak rzeczników społeczeństwa – nagle otrzymamy całą władzę w państwie.* W przytoczonym fragmencie swojego przemówienia, wygłoszonego w 2009 roku, V. Havel wskazuje także na inną kwestię, kluczową dla ówczesnych opozycjonistów, przekształcających się w dojrzałych polityków, przejmujących władzę w państwie.

Mówi o czynnikach w postaci kryzysu politycznego i gospodarczego, które doprowadziły do upadku reżimu komunistycznego w Czechosłowacji. Czynniki te zostały dostrzeżone przez nieliczny ruch opozycyjny i uznane za szansę na skuteczne działania. Pomimo pewnych odmienności,

podobną logiką podążał rozwój wydarzeń w pozostałych dwóch państwach bloku komunistycznego, które są przedmiotem poniższych rozważań – w Polsce i na Węgrzech.

Zasadniczym celem tej pracy jest porównanie zmieniających się strategii politycznych, jakie były formułowane i realizowane przez ruchy opozycyjne w Polsce, w Czechosłowacji i na Węgrzech na drodze do zniesienia autorytarnych rządów komunistycznych. Powstanie i ewolucja strategii tych ruchów – od upominania się o przestrzeganie praw obywatelskich do walki o władzę – jest samo w sobie niezwykle pojemnym obszarem eksploracji naukowej.

Lektura prac empirycznych, których przedmiotem jest szeroko pojęty proces demokratyzacji w komunistycznych państwach europejskich pokazuje, że strategia ruchów opozycyjnych zmieniała się w zależności od sytuacji, w jakiej znajdował się dany ruch. Ruchy opozycyjne powstawały w sprzyjających dla nich okolicznościach, rozwijały sieci uczestników, wyrażały żądania i postulaty, określały swoje cele adekwatnie do oceny szans ich realizacji w nieodległej bądź odległej przyszłości, wypracowywały formy działań, pozyskiwały sojuszników i środki materialne. Inaczej mówiąc – konstruowały i urzeczywistniały polityczną strategię działania. W analizie powyższych ruchów społecznych pojawia się kilka ważnych zbiorów pytań. Jeden z tych zbiorów obejmuje kwestię wpływu określonych kontekstów politycznych i społecznych na działania ruchów społecznych, w tym na formy i powodzenie tych działań. Problem ogólny zawarty w pytaniu, czy cechy kontekstu politycznego mają wpływ na działanie zbiorowe, można skonkretyzować z pomocą dodatkowych pytań. Czy ruchy opozycyjne w państwach komunistycznych można uznać za ruchy społeczne w rozumieniu definicji, jakie zostały sformułowane dla ruchów społecznych w państwach demokratycznych i stosować do ich analizy te same narzędzia teoretyczne? W jaki sposób cechy kontekstu politycznego oddziałują na ruch społeczny? Jakie cechy kontekstu politycznego i społecznego mają najsilniejszy wpływ na formułowanie i zmiany strategii? Jak i dlaczego strategia polityczna ruchu społecznego zmienia się? Czy strategia ruchu ma wpływ na realizację celów? Praca ma na celu odpowiedzenie na te pytania.

Problem może zostać rozstrzygnięty z różnych perspektyw teoretycznych. Badacze stosujący teorie kulturowe skupią się przede wszystkim na czynnikach kulturowych (tożsamość, znaczenia), które oddziałują zarówno na uczestników, jak i organizację ruchu społecznego. Z kolei zwolennicy teorii mobilizacji zasobów stwierdzą, że to organizacja i zasoby ruchu (członkowie, liderzy, środki materialne) determinują cele i formy działań. Perspektywa polityczna, której wyrazistym przykładem jest teoria procesu politycznego zakłada, że wykluczona z instytucjonalnej polityki grupa podejmuje racjonalne działania w celu realizacji zbiorowego interesu. Niniejsza praca próbuje odpowiedzieć na pytania badawcze, wykorzystując narzędzie teoretyczne, jakim jest koncepcja struktury możliwości politycznych, która z wywodzi się z teorii procesu politycznego i jest jej krytycznym rozwinięciem. Ogólnie mówiąc, koncepcja struktury możliwości politycznych kładzie nacisk na czynniki znajdujące się w kontekście politycznym, w którym ruch występuje ze swymi roszczeniami. W ten sposób, koncepcja struktury możliwości politycznych próbuje wyjaśniać różne aspekty funkcjonowania ruchu społecznego, pokazując związki przyczynowe pomiędzy działaniami ruchu (mobilizacja, tworzenie i realizacja strategii), a cechami zewnętrznego środowiska politycznego. I właśnie taka koncepcja teoretyczna zostaje przyjęta w tej pracy, co określa jednocześnie hipotezę, która wyraża istnienie zależności pomiędzy zjawiskami (zmiennymi): strategia ruchu społecznego tworzy się i zmienia w reakcji na zmieniające się cechy kontekstu politycznego. Biorąc pod uwagę przedmiot tej pracy, hipotezę można

skonkretyzować zdaniem, że strategie polityczne ruchów opozycyjnych w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech w latach 80. XX wieku kształtowały się pod wpływem czynników (możliwości politycznych), leżących w politycznym kontekście ruchów. Jeśli te czynniki – wszystkie lub tylko niektóre z nich – zmieniały się, zmieniały się też i strategie.

Jak napisał R. Koopmans, *zwolennicy podejścia procesu politycznego dowodzą, że wahania co do rozmiarów i rodzaju aktywności w ruchu społecznym znajdują swoje wytłumaczenie w wahaniami występujących w kontekście politycznym, z którym są konfrontowane ruchy.* Badania empiryczne pokazują, że wraz z poszerzaniem się możliwości politycznych, w strategiach ruchów opozycyjnych coraz wyraźniej był artykułowany postulat zmiany systemowej. W projekcie badawczym niniejszej rozprawy wybrano w związku z tym określone czynniki kontekstu: system instytucji politycznych w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech, rozłam w obrębie elit przywódczych partii komunistycznych w tych państwach, opresyjność reżimów oraz kryzys gospodarczy i polityczny państw bloku komunistycznego. Zmiany tych czynników otwierały danym ruchom nowe możliwości. Jednym z nich był na przykład rozłam polityczny w partii rządzącej: na konserwatystów i reformatorów. Reformatorzy byli z reguły zwolennikami większej tolerancji wobec krytyków reżimu, mogąc stać się nawet sojusznikiem ruchu opozycyjnego lub jednego z jego nurtów, co oznaczało realne wsparcie dla opozycji w ich działalności. Ujawnia się przy tym dodatkowy cel tej pracy, jakim jest testowanie teorii. Koncepcja struktury możliwości politycznych miała wyjaśniać działania ruchów społecznych w demokracjach, a przeważająca część badań empirycznych, które były przeprowadzane z wykorzystaniem tej koncepcji teoretycznej dotyczyła ruchów społecznych w zachodnich demokracjach, takich jak USA, Wielka Brytania czy Holandia. Wiąże się to jednak z rozstrzygnięciem, czy ruchy opozycyjne w byłych europejskich państwach komunistycznych spełniają wymogi definicyjne ruchu społecznego.

Kolejną kwestią jest wykazanie użyteczności koncepcji struktury możliwości politycznych w badaniach mobilizacji społecznej w reżimach niedemokratycznych. Wybór tych, a nie innych przypadków do analizy porównawczej jest uzasadniony przede wszystkim faktem zbliżonych losów Polski, Czechosłowacji i Węgier po II wojnie światowej. Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich siłą narzucił tym krajom swój ustrój społeczny, instalując w nich zależne od siebie partie komunistyczne, sprawujące pełnię władzy politycznej. Oznaczało to również narzucenie ścisłego sojuszu polityczno-militarno-gospodarczego z ZSRR, co skutkowało bardzo ograniczoną suwerennością krajów Bloku Wschodniego w każdym z tych obszarów. Trzy badane państwa łączy również to, że tylko w nich (spośród państw bloku komunistycznego) niezależne inicjatywy społeczne były trwałym składnikiem życia politycznego od lat 70., pomimo stosowania represji wobec ich członków. Ponadto w każdym z tych trzech państw miały miejsce brutalne pacyfikacje wystąpień społecznych przeciwko władzy państwowej i kurateli Moskwy: należy do nich rewolucja węgierska 1956 roku, praska wiosna 1968 czy wreszcie „polskie miesiące” – październik 1956, grudzień 1970, czerwiec 1976 i grudzień 1981. Wydarzenia te były krwawe i kształtowały postawy założycieli i uczestników ruchów opozycyjnych. Wspólny dla wymienionych trzech państw jest ponadto wpływ, jaki na kształtowanie się strategii ruchów opozycyjnych wywarli dysydenci-intelektualiści, autorzy nielegalnych wydawnictw, które umożliwiały obieg niezależnej politycznie myśli. Istniejące natomiast różnice między tymi państwami dotyczyły praktyk sprawowania władzy, a zwłaszcza stopnia istnienia ograniczonego pluralizmu, który m.in. decydował o przypisaniu danego reżimu do konkretnego typu idealnego w typologii autorstwa Juana J. Linza i Alfreda Stepana. Autorzy

ci konstruuja swojma typologię w oparciu o cztery kryteria: pluralizm, ideologia, mobilizacja i przywództwo. W kontekście tematu tej pracy najbardziej interesujące jest kryterium pluralizmu. Według wymienionych autorów, Polska w latach 80. była państwem z reżimem autorytarnym, miała jednak ograniczony pluralizm polityczny (z pewną przestrzenią dla reglamentowanej opozycji) i całkiem szeroki pluralizm społeczny i ekonomiczny. Reżimy węgierski i czeskosłowacki były podtypami idealnego typu totalitarnego, bowiem autorzy pojmowali każdy typ jako pewne kontinuum ewolucyjne. Reżim w Czechosłowacji został określony jako zamrożony posttotalitaryzm; charakteryzował się brakiem politycznego pluralizmu i bardzo ograniczonym pluralizmem gospodarczym (druga gospodarka) i społecznym (druga kultura). Reżim węgierski został określony jako dojrzały posttotalitaryzm, czyli bliski wyjścia poza typ totalitarny, w związku z m.in. szerszym obszarem pluralizmu (większa tolerancja dla niezależnych inicjatyw). Typologia ta jest o tyle pomocna, że określony typ reżimu jest skorelowany z takimi cechami, jak opresyjność aparatu bezpieczeństwa i podległość wymiaru sprawiedliwości władzy politycznej, zakres tolerowanej krytyki polityki władz oraz zakres swobód obywatelskich czy religijnych. Zrozumienie działania systemów politycznych w trzech porównywanych państwach komunistycznych pozwala też na pokazanie formalnych i rzeczywistych zależności pomiędzy elementami tych systemów. Najważniejszym procesem systemu jest proces decyzyjny i przy wyjaśnianiu tego procesu pomocna jest analiza decyzyjna. Jest ona zorientowana na opis i wyjaśnianie mechanizmów podejmowania decyzji oraz ocenę racjonalności wybranych wariantów.

Procedura metodologiczna wymaga, by dobór przypadków i sformułowane hipotezy były powiązane z wyodrębnieniem zmiennych. W badaniu zawartym w niniejszej pracy zmienną zależną są strategie ruchów opozycyjnych, natomiast zmiennymi niezależnymi są czynniki kontekstu politycznego ruchów opozycyjnych. Jeśli natomiast chodzi o zastosowane metody i techniki badawcze, postępowanie badawcze wykorzystuje zalecenie pluralizmu metodologicznego. Podstawową metodą badawczą, zastosowaną w omawianej pracy jest analiza porównawcza. Literatura metodologiczna jest zgodna co do tego, że porównywanie zjawisk politycznych jest jedną z najlepszych metod testowania twierdzeń na temat życia politycznego. Kolejną użytą tu metodą jest analiza systemowa. Zarówno pojęcie systemu, jak i analizy systemowej są znane w politologii od lat 60. ubiegłego wieku. Współcześnie modele systemowe są powszechnie używane w naukach społecznych jako jeden z poziomów tworzenia teorii. Wreszcie, w pracy wykorzystane są metody i techniki typowe dla badań historycznych, takie jak ustalanie źródeł informacji oraz pozyskiwanie tych informacji, ich selekcja i ocena wiarygodności.

Praca jest podzielona na dwie części. Część teoretyczną pracy otwiera rozdział omawiający problematykę badań porównawczych w politologii. Pomimo iż badania porównawcze są jedną z najstarszych i najbardziej *wyeksplotowanych* metod badawczych, ich znaczenie we współczesnych naukach społecznych jest niepodważalne. Od połowy XX wieku prace porównawcze zaczęły dominować w politologii w takim stopniu, że zaczęto mówić o *kolonizacji* dyscypliny przez badania porównawcze. Wówczas, zwłaszcza w politologii amerykańskiej, wyodrębniła się subdyscyplina nazwana politologią porównawczą. Jej czołowymi przedstawicielami byli Gabriel A. Almond, Sydney Verba czy Samuel Huntington. W miarę rozwoju politologii porównawczej, wysiłki politologów kierowały się ku ustanowieniu dość ścisłych zasad metodologicznych, którymi powinny podlegać badania porównawcze, co zakończyło się sukcesem. Dzisiaj powszechnie uznaje się

status politologii porównawczej jako jednej z trzech subdyscyplin politologii, obok teorii polityki i nauki o stosunkach międzynarodowych.

Drugi i trzeci rozdział poświęcone są teoretycznemu ujęciu ruchów społecznych i strategii, które ruchy stosują dla osiągnięcia celów. Ruchy społeczne są stosunkowo od niedawna przedmiotem badań naukowych, ich doniosłość stała się dla badaczy oczywista w latach 60. ubiegłego wieku, kiedy to w przestrzeni społeczno-politycznej wielu demokracji pojawiły się ruchy społeczne opowiadające się za zmianami w prawie, kulturze czy polityce. Wymykały się one dotychczasowym ujęciom teoretycznym, które zachowania zbiorowe sprowadzały często do postaci zbiorowisk o cechach irracjonalnych i destrukcyjnych. Skłoniło to badaczy do poszukiwania nowych narzędzi teoretycznych. W tym kontekście wpływowe okazały się zwłaszcza dwie wyżej wymienione perspektywy: teoria mobilizacji zasobów oraz teoria racjonalnego wyboru, które na kilka dekad zdominowały badania ruchów społecznych, zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych. Interpretacja ruchów społecznych za pomocą podejść, które racjonalizowały i instrumentalizowały to zjawisko, zaowocowała zarówno koncepcjami rozwojowymi, jak i wywołała krytykę, która dotyczyła przede wszystkim pomijania kontekstu politycznego. Zaproponowano więc teorię procesu politycznego i jej ewolucję w postaci koncepcji struktury możliwości politycznych, a punkt ciężkości wyjaśniania przeniósł się z wnętrza ruchu na jego otoczenie polityczne, z jakim ruch się konfrontuje. Przydatność koncepcji struktury możliwości politycznych została dowiedziona przez liczne badania, które wykazały istnienie silnych związków pomiędzy działaniami ruchów a czynnikami takimi, jak zewnętrzne środowisko instytucjonalne, zwartość elit politycznych czy sposoby rozwiązywania przez władze konfliktów społecznych.

W części empirycznej, każdemu z porównywanych państw poświęcony jest odrębny rozdział. Szczególny nacisk położony jest na wymiary kontekstu politycznego, w jakim powstawały i rozwijały się ruchy opozycyjne. Dość dużo miejsca zajmuje opis sytuacji gospodarczej w Polsce, Czechosłowacji i na Węgrzech. Jest to czynnik o tyle istotny, że polityka gospodarcza partii komunistycznych w tych państwach (i w całym bloku) była narzędziem podporządkowania społeczeństw władzy. Posiadając pełną kontrolę nad przebiegiem procesów gospodarczych i stosując różnorodne manewry (sterowanie płacami, cenami czy kierowanie strumienia deficytowych dóbr do wybranych grup) decydenci mogli utrzymywać pokój społeczny, jeśli tylko posiadali odpowiednie zasoby. W okresach pogarszania się koniunktury gospodarczej, niezdolność do wywiązywania się przez kierownictwo partii ze swych zobowiązań i obietnic powodowała utratę legitymizacji jej władzy w oczach dużej części społeczeństwa. Pewnym tego potwierdzeniem jest fakt, że większa część wystąpień przeciwko polityce partii w tych państwach zaczynała się od stawiania postulatów ekonomicznych, a żądania natury politycznej pojawiały się później. Zaspokajanie (niewygórowanych) potrzeb materialnych obywateli było dość skuteczną strategią pozyskiwania ich poparcia albo przynajmniej zepchnięcia ich w bierność polityczną, co najlepiej oddaje slogan autorstwa Jánosa Kádára *kto nie jest przeciw nam, ten jest z nami*. Dużo bardziej *kosztowną* strategią było wymuszanie posłuszeństwa obywateli strachem przed terrorem, represjami i różnego rodzaju szykanami. O ile pierwsza strategia była konsekwentnie realizowana przez wszystkie reżimy komunistyczne, to w przypadku drugiej zaznaczyły się pewne różnice. Dla przykładu, kierownictwo partii węgierskiej było w latach osiemdziesiątych względnie tolerancyjne wobec swoich krytyków, z kolei władze w Pradze nie pozwalały na żadną krytyczną recenzję swojej polityki ze strony społeczeństwa. Ten

różny stosunek do oponentów stanowi istotny wymiar kontekstu politycznego, który musiał zostać uwzględniony w tej pracy. Nie mniej istotnym czynnikiem był instytucjonalny wymiar kontekstu politycznego. Konstytucje gwarantowały monopol władzy partiom komunistycznym, przy zachowaniu pozorów możliwości wyboru innych partii. Wszechwładza partii komunistycznej rozciągała się w ten sposób na wszystkie obszary życia społecznego, obejmując pracę, naukę, kulturę, sport i częstokroć czas wolny. W dużym stopniu ograniczano więc swobodę wymiany poglądów i wspólnego działania poza kontrolą państwa. Pomimo tej trudnej dla niezależnych inicjatyw sytuacji, stopniowo rodziła się kontestacja reżimów komunistycznych. Z początku ograniczona była do pojedynczych buntów robotniczych (jak w Polsce) i krytycznych tekstów intelektualistów, ale w drugiej połowie dekady lat 70. przerodziła się w pierwsze próby zorganizowanego działania. Komitet Obrony Robotników i Karta 77 powstały mniej więcej w tym samym czasie i okazały się trwałymi inicjatywami, pomimo przeciwdziałania ze strony władz. Po powstaniu i legalizacji NSZZ Solidarność, KOR stracił rację samodzielnego bytu, ale jego działacze i stratedzy stali się ważnymi postaciami w masowym związku. Czechosłowacka Karta 77 przetrwała do końca reżimu komunistycznego, a sformułowana w pierwszej deklaracji filozofia działania była aktualna jeszcze w przeddzień *aksamitnej rewolucji*. Z kolei na Węgrzech ruch opozycyjny pochodził z dwóch historycznych nurtów, które często rywalizowały ze sobą i miały odmienne wizje działania, a przede wszystkim odmienne postrzegały możliwość współpracy z częścią partii komunistycznej. Pomimo omówionych wyżej różnic działania opozycji w Polsce, na Węgrzech i w Czechosłowacji, istniały wspólne dla tych państw fundamentalne zasady, którymi kierowali się opozycjoniści: działanie jawne, w zgodzie z prawem, moralne i bez użycia przemocy. Omówienie tych kwestii jest przedmiotem rozdziałów czwartego, piątego i szóstego.

W pracy wykorzystano różnorodne materiały źródłowe. W przeważającej większości są to teksty drukowane, jak książki, dokumenty, czasopisma czy gazety, jednak nieograniczonym zasobem jest dziś Internet, który pozwala na dostęp do wielu, często trudno dostępnych materiałów, takich jak teksty wygłaszanych na konferencjach naukowych referatów, wywiady, relacje uczestników czy skany archiwalnych dokumentów. Część pracy, która traktuje o teorii została napisana w oparciu o literaturę wydaną zarówno w języku angielskim, jak i polskim. Fragment, który zajmuje się problemem badań porównawczych i politologii porównawczej eksploruje klasyczne teksty autorstwa m.in. G. Almonda, S. Verby czy G. B. Powella, które zestawiono z nowszymi pracami K. von Beyme'a, H. J. Wiardy czy T. Landmana. Cenny przyczynek do rozwoju teorii porównawczych badań politologicznych wnieśli także polscy naukowcy, wśród których nie można pominąć A. Przeworskiego, B. Krauz-Mozer czy A. Antoszewskiego. Ich prace są również przywoływane w pierwszym rozdziale. Kolejne dwa rozdziały bazują na dorobku teoretycznym czołowych badaczy ruchów społecznych. Jak odnotowano wyżej, dynamiczny rozwój badań nad ruchami społecznymi rozpoczął się w latach 60. w USA, a w następnej dekadzie fala tego naukowego ożywienia dotarła do Europy Zachodniej, zwłaszcza do RFN, Włoch i Holandii, stamtąd też pochodzą badacze, których prace są tu najczęściej cytowane. W kolejnych fragmentach części teoretycznej zostały przypomniane poglądy socjologów, którzy poruszali się jeszcze w obrębie tradycji zachowań zbiorowych, takich jak N. J. Smelser, czy H. Blumer, lecz więcej miejsca jest poświęcone na omówienie stanowisk tej generacji naukowców amerykańskich i europejskich, którzy zaczęli publikować w latach 70. i 80. Są to m.in. Ch. Tilly, S. Tarrow i D. McAdam. Ich kontynuatorzy rozbudowali

i rozwinęli koncepcję struktury możliwości politycznych, koncentrując się na kontekście, w jakim odbywa się działanie zbiorowe. Teksty tych autorów zostały obszernie omówione w rozdziałach drugim i trzecim. W gronie najczęściej cytowanych znajdują się: D. della Porta, D. Rucht, R. Koopmans czy F. Kolb. Warto przy tym dodać, że nie został przeoczony dorobek polskich socjologów i politologów: E. Wnuka-Lipińskiego, P. Sztompki, J. Pakulskiego czy P. Kuczyńskiego. Z kolei rozdziały empiryczne są oparte przede wszystkim na pracach autorów pochodzących z porównywanych państw. Szczególne miejsce w każdym z rozdziałów zajmuje omówienie tekstów tych intelektualistów, którzy działalność publicystyczną łączyli z czynnym uczestnictwem w niezależnych inicjatywach. Nie sposób wymienić ich wszystkich, z pewnością jednak bez myśli politycznej i społecznej Adama Michnika i Jacka Kuronia w Polsce, Jánosa Kisa i György Konráda na Węgrzech oraz Jana Patočki i Václava Havla w Czechosłowacji zmiany polityczne nie dokonałyby się w tym kształcie, jaki znamy z historii. Wartość archiwalną mają ponadto dokumenty zorganizowanego ruchu opozycyjnego – odezwy, manifesty, apele i deklaracje programowe, które zawierają często jasno sformułowane stanowisko w kwestii celów, strategii i form działania ruchów. Stosunkowo obfitym i łatwo dostępnym zasobem źródłowym są prace historyków, socjologów i politologów, którzy z perspektywy wielu lat opisywali i analizowali proces upadku komunistycznych reżimów.

Rozprawa doktorska Pana mgr. Jacka Bajera jest pełnym, wyczerpującym opracowaniem tytułowego zagadnienia. Doktorant wykazał się doskonałą znajomością problematyki objętej tematem pracy oraz rzetelnym warsztatem naukowym. Sposób prezentacji tez pracy i ich uzasadnienie, umiejętność samodzielnej interpretacji złożonych tekstów politologicznych potwierdzają, że praca ta stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz potwierdza wiedzę teoretyczną Doktoranta. Rozprawa doktorska Pana mgr. Jacka Bajera posiada dużą wartość naukową ze względu na aktualny i ambitny temat, który został prawidłowo opracowany. Wypełniając lukę w tym temacie w polskim piśmiennictwie naukowym, rozprawa stanowi istotny wkład w naukę. Podsumowując stwierdzam, że rozprawa doktorska Pana mgr. Jacka Bajera spełnia wszystkie warunki przewidziane dla prac doktorskich, zawarte w art. 13 ust.1 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (tekst jednolity Dz.U. z 2017 r. poz.1789) – wnoszę zatem o przyjęcie rozprawy doktorskiej i dopuszczenie mgr. Jacka Bajera do dalszego postępowania w przewodzie doktorskim, zgodnie z obowiązującymi przepisami.

Prof. dr hab. Marek Barański

M. Barański